

УДК 281.5(477.86):261.6
ББК 63.3 (4 Укр)

Beata Lorens
(Rzeszow, RP)

MONASTERY BAZYLIAŃSKIE W ZIEMI HALICKIEJ ZLIKWIDOWANE W TRZECIEJ ĆWIERCI XVIII WIEKU W ŚWIETLE INWENTARZY Z LAT 1763–1764

Życie monastyczne na terenie ziemi halickiej wchodzącej w skład województwa ruskiego w I Rzeczypospolitej miało bardzo starą tradycję¹. Na początku XVIII w. tamtejsze monasterium bazylikańskie przyjęło unię z Kościołem łacińskim. Jedynie ośrodek w Skicie Maniawskim pozostał przy prawosławiu. Po utworzeniu w 1739 r. Kongregacji pod wezwaniem Opieki NMP, skupiającej monasterium z terenu Korony, a w 1743 r. po włączeniu ich jako prowincji koronnej do Kongregacji św. Bazylego Wielkiego, sytuacja prawna tychże klasztorów została uregulowana przepisami kościelnymi. Na terenie ziemi halickiej w czasie formowania się prowincji Opieki NMP w 1743 r. funkcjonowały monasterium bazylikańskie w Czortkowie, Kryłosie (św. Eliasza i Wniebowzięcia NMP), Łuce, Pacykowie, Pohonii, Sokulcu, Trembowli, Uhornikach, Zadarowie, Zawalowie, Dorohowie, Horodence, Pitryczu, Litwinowie, Bołochowie, Łukwicy, Zagwoździu, Sokole². Najpóźniej, bo w 1771 r. wojewoda kijowski Franciszek Salezy Potocki ufundował monaster w Strusowie³. W ziemi halickiej istniał jeszcze w tym czasie monaster bazylikański w Buczaczu, założony w 1712 r., jednak należał on do prowincji litewskiej⁴.

Według bulli papieskiej „Inter plures” z 1744 r. przetrwać miały monasterium, które mogły utrzymać co najmniej ośmiu zakonników. Z tego powodu liczba placówek zakonnych w prowincji koronnej, a więc również w ziemi halickiej, zmieniała się. W trzeciej ćwierci XVIII w. akcja likwidacji lub łączenia małych ośrodków klasztornych, zarządzana przez władze prowincji, znacznie zmniejszyła ilość monasterium. W czasie reorganizacji prowincji koronnej przeprowadzonej na kapitule generalnej w Torokaniach w 1780 r. wymieniano już tylko 10 samodzielnych monasterium położonych na terenie dawnej ziemi halickiej. Były to Czortków, Kryłos, Łuka, Pohonia, Sokulec, Strusów, Trembowla, Uhorniki, Zadarów i Zawalów⁵. Pitrycz złączono z Kryłosem, zaś Pacyków i Swaryczów zostały podporządkowane ośrodkowi w Hoszowie, położonemu w dawnej ziemi lwowskiej. W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XVIII w. powyższe klasztory zostały objęte akcją kasacyjną, prowadzoną przez austriackie władze państwowe. W II połowie XIX w. funkcjonowały jedynie monasterium w Pohonii oraz w Buczaczu⁶.

Niniejszy tekst dotyczy monasterium bazylikańskich, które zostały całkowicie zlikwidowane lub przyłączone do innych ośrodków monastycznych w okresie funkcjonowania prowincji koronnej pw. Opieki NMP w latach 1743–1780. Źródłem służącym do nakreślenia ich sytuacji w przededniu likwidacji były wizytacje przeprowadzone przez przedstawicieli władz prowincji koronnej w latach 1763–1764, przechowywane w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy we Lwowie⁷. Dotyczyły one czterech monasterium (Horodenki, Litwinowa, Łukwicy i Pitrycza) spośród dziesięciu zlikwidowanych lub przyłączonych do innych klasztorów do 1780 r. Oprócz nich w tym czasie zostały skasowane lub pozbawione samodzielności klasztory w Bołochowie, Dorohowie, Zagwoździu, Sokole, Pacykowie oraz Swaryczowie.

Monaster w Łukwicy zwizytowany został 9 III (26 II według kalendarza juliańskiego) 1763 r. przez o. Gerwazego Zawalkiewicza superiora Pohonii i Sokulca z okazji instalacji nowego przełożonego o. Sofroniego Ilnickiego⁸. Ten sam wizytator odwiedził 28 III (17 III) 1764 r. monaster w Pitryczu i instalował na superiorstwo w Kryłosie i Pitryczu o. Augustyna Dydyckiego⁹. Opis Horodenki sporządził 8 VI (28 V) 1764 r. o. Modest Trusiewicz z Trem-

bowli¹⁰. Rezydencję w Litwinowie zwizytował 13 XII (2 XII) 1764 r. o. Porfiry Barankiewicz superior zawałowski¹¹.

Cztery wymienione monasterzy położone były w miejscach odległych od stałego osadnictwa, w lesie, na wzgórzach, nad rzekami. Monaster w Łukwicy zlokalizowany był nad rzeką o tej samej nazwie, w odległości 2 mil (ponad 14 km) od Stanisławowa. O trudnościach w dotarciu do niego świadczył zapis w opisie wizytacyjnym z 1763 r.: *do którego dla wód nie masz przystępu i dojazdu dobrego*¹². Z kolei monaster w Pitryczu ulokowany został na wzgórzu nad rzeką Dniestr, o ćwierć mili (prawie 2 km) na wschód od miasta Halicza. Również rezydencja w Litwinowie ulokowana była w lesie, w odległości 10 km na południowy zachód od Podhajec. Monaster w Horodence znajdował się na wschodnim przedmieściu tego miasta, na wzgórzu, w pobliżu cmentarza żydowskiego i rzeki Dniestr.

Trzy spośród wymienionych monasterów znajdowały się w latach 1763–1764 w rękach rodu Potockich (Łukwica, Horodenka, Litwinów), zaś jeden leżał w dobrach królewskich (Pitrycz).

Wszystkie one miały starą metrykę, nie zawsze zresztą potwierdzoną w źródłach, często ich początki były owiane legendą. Najstarszym z nich był monaster w Pitryczu, który dysponował przywilejem wystawionym przez wojewodę ruskiego i hetmana wielkiego koronnego Mikołaja Sieniawskiego w 1556 r., a potwierdzonym przez króla Zygmunta Augusta podczas sejmu w Piotrkowie w 1567 r. Oryginał przywileju królewskiego zaginął, a klasztor posiadał tylko kopię, jednak w XVII w. kolejni władcy potwierdzali przywileje swojego poprzednika¹³. Podczas wizytacji monasteru w Litwinowie w 1764 r. nie znaleziono żadnych dokumentów erekcyjnych czy funduszowych, ani nawet nie uzyskano informacji od ludzi na temat jego powstania. Wszelkie dokumenty miały zaginać w trakcie najazdów tatarskich¹⁴. Według źródeł bazylikańskich monaster ten miał istnieć już w 1586 r.¹⁵. Klasztor w Łukwicy nie posiadał przywileju erekcyjnego. Według miejscowych wiadomości miał zostać założony przez Szymona Słoneckiego, który podczas panowania Jana III Sobieskiego, uciekając przed Tatarami schronił się w tutejszych lasach, a ocalawszy postawił klasztor, który oddał mnichom prawosławnym i sam w nim mieszkał do śmierci. O okresie, w którym miał powstać monaster, świadczyła data wyryta po lewej stronie drzwi cerkiewnych. Zapisano tam datę 27 VI 1688 r. języku ruskim, co przyjmuje się jako czas fundacji¹⁶. Z kolei monaster w Horodence został ufundowany przez łowczego koronnego Stefana Potockiego, o czym świadczył przywilej wystawiony 3 IX 1695 r., a oblatowany w grodzie halickim w 1749 r.¹⁷.

Kres samodzielnego funkcjonowania owych monasterów wiązał się z dekretem papieża Benedykta XIV „Inter plures” z 1744 r., który przewidywał likwidację ośrodków nie posiadających funduszy koniecznych do utrzymania co najmniej ośmiu zakonników. Starania protoarchimandryty Jozafata Siedleckiego przedłużyły możliwość egzystencji niektórych placówek, jednak nie jako samodzielnych klasztorów, lecz rezydencji przyłączonych do innych monasterów. W opisie wizytacyjnym z 16 I (5 I) 1765 r. Łukwica występowała już jako rezydencja monasteru w Pohonii, więc jej podporządkowanie tamtejszemu ośrodkowi nastąpiło najpewniej w 1764 r.¹⁸. W tym samym czasie likwidacji uległ monaster w Horodence, który w styczniu 1765 r. podporządkowany został klasztorowi w Sokulcu. W kwietniu 1765 r. właśnie w Sokulcu znalazło się wyposażenie rezydencji horodeńskiej, m. in. księgi biblioteczne, szaty liturgiczne, sprzęty cerkiewne i gospodarskie. Natomiast cerkiew horodeńska przekazana została najpewniej duchowieństwu diecezjalnemu¹⁹. Klasztor w Pitryczu już od 1749 r. podlegał monasterowi w Kryłosie. Ihumen kryłoski był jednocześnie przełożonym zakonników pozostających w Pitryczu²⁰. Sytuacja ta utrzymała się do czasu zmian granic prowincji koronnej na kapitule generalnej w Torokaniach w 1780 r.²¹. Rezydencja bazylikańska w Litwinowie w grudniu 1764 r. została podporządkowana monasterowi w Zawałowie²², zaś

12 IV 1773 r. ostatecznie zniesiona. Najwartościowsze ruchomości, w tym obraz św. Onufrego czczony jako łaskawy, przekazano do monasteru w Wicyniu²³. Część rzeczy cerkiewnych trafiło do cerkwi bazylikańskiej w Zawałowie²⁴.

Zabudowania klasztorne zlikwidowanych monasterów były skromnymi, drewnianymi budynkami, zbyt małymi, by pomieścić wymaganą liczbę zakonników. Według katalogu monasterów i zakonników prowincji koronnej z 1754 r. w Horodence przebywało sześciu profesorów, w Litwinowie – czterech, w Łukwicy – pięciu, zaś w połączonych już wówczas Pitryczu i Kryłosie – siedmiu profesorów²⁵.

Rezydencja zakonna w Łukwicy była wystawiona z drzewa jodłowego, kryta gontem, z gankiem na dwóch słupach. Mieściły się w niej cela przeznaczona dla starszego monasteru z dwoma alkierzami, cela zakonna z alkierzem, spiżarnia i składzik z rzeczami potrzebnymi w gospodarstwie oraz piekarnia z komórką na nabiał. Izba starszeńska ogrzewana była piecem kaflowym. Na jej wyposażenie składały się stół, ławy jodłowe, cztery obrazy malowane na płótnie i papierze. W piekarni znajdował się piec piekarniczy, stół, ławki, szafka na naczynia. Na teren monasteru wiodła drewniana brama, podbita gontami, w pobliżu której stała dzwonnica z trzema dzwonami. Stan zabudowań był dobry, zaś sama rezydencja określona została jako *wesoła*²⁶.

Do monasteru w Horodence wjeżdżało się przez bramę od strony południowej. Zaraz przy bramie stała dzwonnica drewniana, z dachem pokrytym gontami, w której wisały cztery dzwony różnej wielkości. Przez otwarte boki dzwonnicy wchodziło się na cmentarz i cerkiew. W 1764 r. dzwonnica wymagała napraw²⁷. Rezydencja zakonna zbudowana była na kształt dworku, z korytarzem i furtą. Z jednej strony korytarza znajdowała się cela starszeńska z dwoma alkierzami oraz trzy cele zakonne, z drugiej refektarz określony jako stary, z ołtarzykiem na kształt oratorium, w którym wówczas znajdowała się spiżarnia. Przy niej dostawiono komórki z chrustu. Pod refektarzem znajdowała się murowana piwniczka, do której wchodziło się korytarza. Rezydencja posiadała widny strych, wykorzystywany jako spichlerz, na który wchodziło się po schodach. W izbie przeznaczonej dla przełożonego stał stół refektarski, ławy, szafka na naczynia stołowe, zaś w obu alkierzach małe stoliki, taborety, szafa. W pozostałych celach były tapczany i stoliki. W każdej izbie znajdowały się piece kafłowe. Na korytarzu przed furtą wisiał krucyfiks, przed nim lampka, zaś na ścianach korytarza małe obrazy malowane na płótnie, przedstawiające świętych. Przy furcie znajdowało się małe pomieszczenie gospodarcze. Rezydencja otoczona była ogrodem zasadzonym drzewami owocowymi, głównie śliwkami²⁸.

Do monasteru w Pitryczu prowadziły wrota w parkanie z naddaszem gontowym oraz furtka. Przy furtce stała dzwonnica. Rezydencja zakonna mieściła trzy cele. Izba z alkierzem została przeznaczona dla przełożonego monasteru. Wyposażona była w piec, szafki, stół, stołki, szaragi, czyli stojącą drewnianą ramę z kołkami służącymi do wieszania odzieży. Wisiało w niej 10 obrazów. W dwóch pozostałych celach stały tapczany, stoły, wieszaki do powieszenia odzieży. Również i te izby ozdobione były obrazami. W drugim budynku, bardzo starym i wymagającym remontu, znajdowała się piekarnia z piecem piekarskim. Przy niej mieściły się dwa alkierze, a z drugiej strony sieni cela z alkierzem. Plac monasterski był ogrodzony płotem²⁹. Z kolei w Litwinowie rezydencja zakonna, zbudowana ze słomy i gliny, pobielona wapnem, mieściła pięć celi, z których tylko trzy były zajęte, zaś dwie użytkowano jako stebnik, do przechowywania rojów pszczelich w czasie zimy. Izba przeznaczona dla starszego posiadała alkierz oraz podstawowe sprzęty, takie jak stolik i szafkę. Była też zaopatrzona w dobry piec, podczas gdy inne wymagały naprawy. Piekarnia zakonna nie została jeszcze ukończona³⁰.

W opisach wizytacyjnych odnotowano sprzęt kuchenny oraz narzędzia żelazne wykorzystywane do pracy w gospodarstwie monasterskim. Przedstawiały się one bardzo skromnie, np. w Łukwicy zastawa stołowa (talerze i miski) była drewniana, zaś w pozostałych cynowa i szklana.

Tylko rezydencja w Horodence posiadała bibliotekę klasztorną, w której znajdowało się 38 tomów, w tym dwa pisane. Księgozbiór obejmował prace przeważnie w języku polskim, ale również egzemplarze w językach łacińskim i cerkiewnosłowiańskim. Pod względem tematyki były to dzieła z dziedziny kaznodziejstwa (m. in. autorstwa jezuita Jerzego Dębskiego, ks. Jacka Liboriusza), i teologii moralnej (prace Jeremiasza Drexeliusa, Tomasza a Kempisa), konstytucje zakonne, żywoty świętych, modlitewniki, podręczniki gramatyki³¹. Po likwidacji monasteru w Horodence 30 tomów z biblioteki klasztornej znalazło się w klasztorze w Sokulcu³².

Wzmiankowane monastera posiadały zabudowania gospodarcze, zwykle wznoszone z chrustu i kryte słomą. W Łukwicy do budynku piekarni z jednej strony przylegały chlewy i niewielka szopa. Z drugiej strony wychodziło się do drewnianej stajni dla koni. Gumno monasterskie, ogrodzone płotem, posadowione było nad rzeką Łukwicą. Stały w nim dwa brogi, *ale w nich żadnego zboża nie masz w snopie ani w ziarnie*³³. W monasterze horodeńskim oddzielnie od rezydencji zakonnej stała piekarnia, z chlewami, stajnia z wozownią oraz mała stodoła. Budynki te były chruściane i kryte słomą. W obejściu monasterskim znajdowała się jeszcze sadzawka dla drobiu, sad oraz ogród³⁴. W Pitryczu wśród zabudowań gospodarczych stał drewniany spichlerz, pokryty gontowym dachem, pod którym był loch służący do przechowywania trunków oraz druga piekarnia, pod słomą, jeszcze nie skończona, bo bez drzwi, okien i pieca. Oddzielnie ogrodzone było gumno, złożone ze starej stodoły, czterech brogów, szop, stajni z wozownią, stebnika, chlewów i obory. Wszystkie te zabudowania były dość liche, wzniesione z chrustu, kryte słomą. Otoczone były ogrodami i sadem. Wśród chałup należących do poddanych monasterskich znajdował się mały browar ze słodownią³⁵. Zabudowania gospodarcze monasteru w Litwinowie były bardzo skromne. Składały się z dwóch małych stodoł, spichlerzyka, stajenki z wozownią, obory, szopy i chlewów. Wszystkie one zbudowane były z chrustu i słomy³⁶.

W gospodarstwach monasterskich utrzymywano inwentarz żywy wyszczególniony w poniższej tabeli. Ze względu na bardzo skromne uposażenie w ziemię i brak poddanych (oprócz Pitrycza) hodowla ograniczała się do bydła rogatego, trzody chlewnej i drobiu. W żadnym wzmiankowanym gospodarstwie monasterskim nie było owiec i kóz, z czego wnioskować można brak lub zbyt małą liczbę służby folwarcznej.

W gospodarstwach klasztornych ważną rolę odgrywały pasieki, dostarczające miodu i wosku. Występowały one w Litwinowie (33 pnie pszczele), Łukowicy (6 pni) oraz Pitryczu (33 pnie). W tym ostatnim wyszczególnienie kotłów gorzałczanych i naczyń sugerowało działalność browaru³⁷.

Funkcjonowanie monasteru uzależnione było od funduszy, którymi dysponował. Zgodnie z prawem kościelnym, jakie na monastera bazylikańskie nałożył papież Benedykt XIV dekretem z dnia 2 V 1744 r. klasztor miał posiadać zabezpieczenie materialne pozwalające na utrzymanie przynajmniej ośmiu zakonników. Roczne utrzymanie jednego zakonnika szacowano w tym czasie na 300 złp, zatem aby utrzymać ośmiu profesów dochód roczny monasteru winien kształtować się na poziomie 2400 złp³⁸. Była to kwota znacznie przekraczająca fundusze posiadane przez opisywane monastera. Klasztor w Łukwicy otrzymał od okolicznej szlachty zapisy na łączną sumę 7000 złp, z których wypłacano roczne odsetki w kwocie 490 złp. Z dochodów zbieranych w cerkwi w czasie świąt i odpustów wpływało co roku około 50 złp³⁹. Jeśli chodzi o grunty orne to monaster ten posiadał ogród nad rzeką Łukwicą o

wielkości półtora dnia orania, czyli zaledwie około 0,9 ha, oraz dwa ogrody warzywne przy samym klasztorze i łąkę (sianożęć). W celach opałowych i budowlanych mógł korzystać z drewna pochodzącego z lasów pańskich⁴⁰. Równie skromnie przedstawiał się stan gospodarzo – finansowy monasteru w Horodence. Placówka ta posiadała wprawdzie więcej gruntów orných, ale były one sukcesywnie odbierane przez dzierżawcę tamtejszych dóbr łowczego kołomyjskiego Tadeusza Poźniaka. W 1764 r. klasztor dysponował rolą na 30 dni orania (ok. 18 ha), ale tylko 1/3 była zasiewana, a reszta odłogowana. Monaster otrzymywał od starosty kaniowskiego Mikołaja Potockiego sumę 300 złp rocznie oraz pewną ilość zboża, ale uiszczanie tego zobowiązania nie było regularne. Przychód stanowiły również dochody z tytułu funkcjonowania przy monasterze parochii. Podczas wizytacji w 1764 r. obliczono, że roczny dochód klasztoru wyniósł 980 złp 15 gr, wydatki sięgnęły kwoty 770 złp 13 gr, zatem w kasie monasteru pozostało 210 złp 2 gr⁴¹.

Tabela 1

Inwentarz żywy w folwarkach monasterskich według inwentarzy z lat 1763–1764

Monaster		Horodenka	Litwinów	Łukwica	Pitrycz
Inwentarz żywy					
stajnia	konie	3	2	2	4
	klacze	1	-	-	-
	źrebięta	-	-	-	-
obora	buhaje	-	-	-	1
	woły	3	6		6
	byki	-	3	1	12
	krowy	2	3	3	10
	jałówki	-	-	2	4
	cieleta	2	4	6	6
koszara	barany	-	-	-	-
	owce	-	-	-	-
	jagnięta	-	-	-	-
	kozy	-	-	-	-
	capy	-	-	-	-
chlewnia	knury	-	-	-	-
	wieprze	-	2	1	4
	lochy	1	-	-	1
	prosięta	2	7	1	-
drób	indyki	2	-	-	8
	kaczki	4	4	-	-
	gęsi	16	7	2	11
	kury i koguty	9	13	8	37

Źródło: ЦДІА, f. 201, op. 4, sp. 613, k. 65–65 v, 170v–171, 301, 478 v– 479.

W najlepszej sytuacji jeśli chodzi o potencjał gospodarczy był monaster w Pitryczu. W 1764 r. posiadał grunty orne od strony miasta Kozina na 11 dni orania (6,6 ha) oraz od miasta Halicza na 28 dni orania (16,8 ha) oraz łąki położone nad Dniestrem. Klasztor dysponował też lasem, z którego pochodziło drzewo na opał i ogrodzenie monasteru. Część

gruntów ornych i łąk klasztor przeznaczył dla czterech poddanych, między których rozdzielano role o wielkości dwu dni orania (1,2 ha) oraz łąki (na 4 kosarzów)⁴². Poddani ci, zapisani w inwentarzu z imienia i nazwiska (Iwan Ostapowicz, Andrej Michalczuk, Stefan Rypiański i wdowa Krystyna), oprócz nadziałów roli i łąki posiadali ogród. Wszyscy utrzymywali od 1 do 2 wołów, 2–4 krowy oraz hodowali trzodę chlewną. Byli zobowiązani do odrabiania pańszczyzny pieszej w wymiarze dwóch dni w tygodniu, pielenia grządek i zboża, skopania po dwie grządki na kapustę, posadzenia jej, podlewania, a w odpowiednim czasie wycinania i zszatkowania. Ponadto poddani mieli wybrać konopie i uprząść z nich motki. Obowiązywały ich również robocizny w czasie żniw i sianokosów, dwa dni tłoki w czasie żniw i jeden dzień w miesiącu szarwarku. Od poddanych monasterskich nie wymagano danin w naturaliach, stróży, ani podwodów⁴³. Oprócz ziemi monaster w Pitryczu dysponował kapitałami na łączną kwotę 8 720 złp, które przynosiły ponad 610 złp dochodu rocznie. Z wpływów osiągniętych z odpustów i jałmużny doliczyć można było 100 złp⁴⁴.

Z kolei monaster w Litwinowie miał pola ornego na kilka dni orania (najwyżej do 5 ha), dwa ogrody i sady oraz łąkę. Pod monasterem w latach 1743–1763 osiedliło się sześć rodzin komorniczych, przybyłych z różnych stron – z okolic Drohobycza, Komarna, Bolechowa, Żurawna. Inwentarz nie wymieniał żadnych powinności na rzecz klasztoru, do których byliby zobowiązani⁴⁵. W okresie od lutego 1763 r. do grudnia 1764 r. dochód monasteru litwinowskiego wyniósł 792 złp 24 grosze. W tym czasie wydatki zamknęły się kwotą 761 złp 15 gr⁴⁶.

Wśród zabudowań monasterskich ważną rolę pełniły cerkwie. Były one przedmiotem szczególnej troski zakonników, którzy starali się utrzymać je w jak najlepszym stanie. Niektóre z nich z racji posiadanych praw pełniły funkcje świątyn parochialnych (Horodenka), a zatem były miejscem modlitw ludności przypisanej do nich. Jednak nawet mimo braku parochii cerkwie bazylikańskie były odwiedzane z racji szczególnego kultu (słynąca łaskami ikona św. Onufrego w Litwinowie) lub nadanych im odpustów.

Według wizytacji biskupiej z 1746 r. przy monasterze w Horodence znajdowały się dwie cerkwie. Jedna pod tytułem Opieki NMP opisana została jako zbudowana *modną strukturą, ale teraz wali się, znaczy ruinie podlega*. Natomiast druga pozostająca pod tytułem św. Eliasza pełniła funkcje świątyni parochialnej⁴⁷. Tymczasem prawie 20 lat później, w opisie wizytacyjnym z 1764 r. nie wspomniano już o dwóch cerkwiach, wymieniono tylko świątynię pod wezwaniem Opieki NMP. Najprawdopodobniej w tym czasie dokonano reparacji pierwszej świątyni, zaś drugą rozebrano lub sprzedano. Cerkiew monasterska pod tytułem Opieki NMP, z prawami parochii, stała na wzgórzu. Zbudowana z drewna, na planie krzyża, z jedną małą kopułą, określona została jako *stara i mizerna*. Z zewnątrz była pobielona. W środku sufit był podbity deskami, zaś podłoga kamienna. Wewnątrz znajdował się wielki ołtarz *na kształt Bożego Grobu*, w którym umieszczono obraz przedstawiający Opiekę Matki Bożej (Pokrowa) oraz krzyż. Po jego obu stronach na ścianach umieszczono dwa obrazy – z jednej strony Pana Jezusa, z drugiej Matki Bożej. Nad nimi na suficie zobrazowano Apostołów. Po jednej stronie wielkiego ołtarza znajdował się chór zakonny z ławkami, zaś po drugiej stronie zakrystia, z drzwiami prowadzącymi na cmentarz. W cerkwi nie było carskich wrót, jedynie balasy, nad którymi znajdował się Deisus, zaś pod nim trzy obrazy malowane na desce przedstawiające Zbawiciela, Matki Bożej i św. Mikołaja. Z boku przy balasach stała mała ambona oraz dwa konfesjonały. Po bokach cerkwi znajdowały się po dwa ołtarze, w których wisiały obrazy Pana Jezusa Miłosiernego i św. Bazylego oraz Matki Boskiej Częstochowskiej i św. Onufrego. Ponadto wisiały jeszcze dwa obrazy malowane na płótnie wyobrażające Wniebowstąpienie Pana Jezusa i św. Eliasza. Ponadto w cerkwi znajdował się jeszcze chór, na który wchodziło się po drabinie i babiniec z kamienną kropielnicą⁴⁸.

Cerkiew bazylikańska pod tytułem Narodzenia NMP w Łukwicy według opisu wizytacyjnego z 1763 r. była orientowana, o jednej kopule, dziesięciu oknach, wystawiona z drzewa jodłowego. Posiadała gontowy dach i drewnianą podłogę. Wewnątrz w wielkim ołtarzu znajdował się obraz Matki Bożej Częstochowskiej, drewniana mensa i malowane cemborium, na którego drzewce umieszczono wyobrażenie Jezusa wyciskającego winne grono do kielicha. Deisus był rzeźbiony, malowany, srebrzony i złocony, z czterema obrazami namiestnymi. Cerkiew była wewnątrz malowana. Nad babińcem znajdowało się wejście do kaplicy górnej, w której umieszczone były cztery obrazy⁴⁹.

Według wizytacji z 1764 r. cerkiew monasterska w Pitryczu była orientowana, zbudowana z drzewa jodłowego, o jednej kopule i sześciu oknach. Została wystawiona przez superiora monasteru w Pitryczu o. Mojżesza Bohaczewskiego w latach czterdziestych XVIII w. Znajdował się w niej Deisus malowany i złocony, wykonany w 1749 r. Przed nim umieszczono chór zakonny. Wielki ołtarz wyobrażał Mękę Pańską, był rzeźbiony, malowany i złocony. Za ołtarzem mieściła się zakrystia, z szafami do przechowywania szat i ksiąg liturgicznych. Po lewej stronie ołtarza znajdował się żertwiennik. W cerkwi ustawiono dwa niewielkie ołtarze boczne, w których umieszczono obraz Matki Boskiej Począjowskiej oraz św. Onufrego. Obraz Madonny Począjowskiej pochodził z cerkwi monasteru św. Eliasza w Kryłosie, a po wybudowaniu cerkwi w Pitryczu ulokowano go w ołtarzu głównym, o czym informowała wizytacja z 1749 r. Wyposażenie świątyni stanowiły też dwie ławki dla świecików oraz konfesjonał. Cerkiew ta posiadała część górną, w której znajdowała się kaplica pod wezwaniem Zwiastowania NMP, ale nie odprawiano w niej nabożeństwa⁵⁰.

Cerkiew bazylikańska w Litwinowie według opisu z 1764 r. pozostawała pod tytułem Trójcy Św. Była to świątynia orientowana, o trzech kopułach, murowana, jednak od wschodniej strony, za wielkim ołtarzem mur zawilgotniał i popękał. Dach wymagał nowego pokrycia. Wewnątrz znajdowały się dwa ołtarze boczne poświęcone Ścięciu św. Jana Chrzciciela i św. Onufremu oraz chór zakonny z balasami. Pod babińcem znajdowała się murowana piwnica. Przy cerkwi stała drewniana dzwonnica na podmurówce, mieszcząca cztery dzwony⁵¹.

Wnętrze cerkwi bazylikańskich utrzymane było w zasadzie w duchu tradycji wschodniej, o czym świadczyła obecność ikonostasu, opisywanego najczęściej jako *Deisus*. Opisy wizytacyjne nie precyzowały jednak zbyt wielu szczegółów jego wyglądu. Nie zawsze zawierał on carskie wrota. Nie było ich w cerkwi horodelskiej, zaś w opisach świątyń w Litwinowie i Pitryczu nie wspomniano o nich. Tylko w cerkwi łukwickiej i pitryckiej wymieniono żertwiennik, jednak wydaje się, że ze względu na swoją rolę w czasie liturgii był on w każdej cerkwi. Ponadto w Łukwicy znajdował się analogion (pulpit, na którym kładzie się księgi liturgiczne) oraz kryłos (miejsce dla chóru cerkiewnego). Na ołtarzach (prestołach), przy których sprawowana była Służba Boża leżały antymisały (antimension) zawierające relikwie, poświęcone przez władków. Zarówno w architekturze cerkwi monasterskich, jak i w ich wyposażeniu pojawiały się elementy nawiązujące do konstrukcji i przedmiotów obecnych w kościołach rzymskokatolickich, a więc podłużny układ świątyni, opartej na planie krzyża łacińskiego, z tylko jedną kopułą, ołtarze boczne, ambony, konfesjonały, ławki. Zwraçała uwagę również obecność aż w dwóch świątyniach bazylikańskich obrazu Matki Bożej Częstochowskiej. Były to przejawy latynizacji i okcydentalizacji Kościoła unickiego, w którym to procesie zakon bazylikański odegrał szczególną rolę⁵².

Wszystkie wymienione cerkwie wyposażone były w niezbędne sprzęty liturgiczne. Były one jednak bardzo skromne. W użyciu były przede wszystkim naczynia srebrne i cynowe. W cerkwi łukwickiej według opisu z 1763 r. były to utensylia cynowe: puszka do przechowywania Najświętszego Sakramentu, dwa kielichy z patenami i gwiazdami oraz łyżeczka do

komunikowania. Tylko trybularz i lampka powieszona przed carskimi drzwiami były wykonane z mosiądzu. Do stycznia 1765 r. przybył kielich srebrny pozłacany z patyną⁵³. W cerkwi horodelskiej znalazły się dwa kielichy srebrne, jeden cynowy, a także krzyże i lichtarze cynowe i mosiężne⁵⁴. W precjoza liturgiczne najlepiej wyposażona była cerkiew w Pitryczu, która posiadała cztery kielichy srebrne pozłacane, trzy pateny srebrne pozłacane, a jedną srebrną, dwie gwiazdy srebrne, trzy łyżeczki srebrne, trybularz srebrny⁵⁵. W cerkwi litwinińskiej używano kielicha srebrnego pozłacanego oraz dwóch cynowych, łyżek srebrnej i cynowych, trybularza mosiężnego⁵⁶. Na materiał, z którego sporządzano naczynia liturgiczne, zwłaszcza puszki do przechowywania Najświętszego Sakramentu, zwracano baczną uwagę podczas wizytacji. Zgodnie z wymogami synodu zamojskiego musiały one być wykonane ze srebra lub przynajmniej cyny⁵⁷. W każdej świątyni obecne były korony srebrne na obrazach, niekiedy też sukienki, oraz wota w postaci srebrnych lub mosiężnych blaszek czy też sznurków koralu i paciorków.

Każda cerkiew musiała dysponować przynajmniej jednym kompletem szat liturgicznych, na który składał się tzw. aparat, czyli odpowiednik łacińskiego ornatu, oraz stuła i manipularze, zwane narukwicami. Aparaty (feloniony) uszyte były z różnych tkanin (jedwabne, adamaszkowe, kitajkowe, partyrowe, atlasowe) i stosownie ozdobione. Ponadto na wyposażeniu były humerały, alby lniane lub z lepszego gatunku płótna (szwabskie) oraz paski. Uzupełnieniem była bielizna ołtarzowa: korporały, puryfikarze i obrusy na ołtarze.

Tabela 2

Wyposażenie cerkwi bazylikańskich w szaty liturgiczne i bieliznę ołtarzową

Monaster	Horodenka	Litwinów	Łukwica	Pitrycz
aparaty	12	6	6	15
alby	więcej niż 4	10	3	20
dalmatyki	więcej niż 1	1	-	3
humerały	więcej niż 1	5	1	3
paski	więcej niż 1	1	2	-
korporały	więcej niż 1	5	-	4
puryfikarze	więcej niż 1	-	-	-
obrusy i peremitki	więcej niż 1	14	6	20
ręczniki	więcej niż 1	-	1	4

Źródło: ЦДІА, f. 201, op. 4, sp. 613, k. 64, 169, 300–300 v, 477 v–478.

We wszystkich wymienionych cerkwiach bazylikańskich występowały przedmioty pełniące w liturgii istotną rolę. Należały do nich płaszczenice, krzyże i chorągwie procesjonalne. Przejawem latynizacji było używanie baldachimów w trakcie procesji z Najświętszym Sakramentem. Były one na wyposażeniu opisywanych cerkwi, lecz żadna nie posiadała monstrancji. W cerkwi horodelskiej znajdował się Boży Grób⁵⁸.

Księgi liturgiczne stanowiące wyposażenie cerkwi bazylikańskich pochodziły głównie z typografii stauropigialnej we Lwowie, a także z drukarni bazylikańskich w Uniowie i Poczajowie. Występowały też księgi edycji kijowskiej, zaś tylko jeden tom pochodził z drukarni wileńskiej. W inwentarzach wymienionych cerkwi bazylikańskich nie odnotowano woluminów rękopiśmiennych. Stan ksiąg był różny, np. wszystkie tomy znajdujące się w cerkwi w Pitryczu wymagały oprawy, zaś wiele spośród nich było podartych. Najbardziej okazałe były Ewangeliarze, często oprawione w aksamit i ozdobione srebrem⁵⁹.

Tabela 3

Wyposażenie cerkwi bazylikańskich w księgi liturgiczne

Monaster / Rodzaj księgi	Horodenka	Litwinów	Łukwica	Pitrycz
Akatyst	-	2 druku lwowskiego	2 druku lwowskiego	-
Apostoł	1	1 drukowany	1 druku lwowskiego	3 druku lwowskiego
Czasosłów (horologion)	-	1	-	2 druku lwowskiego i kijowskiego
Ewangeliarz	1 druku lwowskiego	2 drukowane	1 druku lwowskiego	4, w tym dwa druku lwowskiego
Jarmołoj (irmologion)	-	1 drukowany	-	1 druku lwowskiego
Oktoich (oktoichon)	1 druku lwowskiego	1	1 druku lwowskiego	2 druku lwowskiego
Obszczyna	1	1	1 druku lwowskiego	2 druku lwowskiego
Pateryk	-	-	1 druku kijowskiego	-
Pólustaw	1 druku kijowskiego	-	1 druku kijowskiego, 1 druku staroświeckiego	-
Psalterz	1 druku lwowskiego	2	1 lwowskiego druku	1 druku lwowskiego
Służebnik (mszał)	1 druku uniowskiego, 1 druku lwowskiego	1 druku uniowskiego, 2 druku lwowskiego	2 druku lwowskiego i wileńskiego	6, po dwa druku uniowskiego, poczajowskiego i lwowskiego
Trebnik	1 druku lwowskiego, 1 druku poczajowskiego	1 druku lwowskiego	1 druku staroświeckiego	2 druku lwowskiego i uniowskiego
Trefołoj (trifologion)	1 druku lwowskiego	1	1 lwowskiego druku	2 druku lwowskiego
Trodion Kwietna	1 druku lwowskiego	1	1 lwowskiego druku	2 druku lwowskiego
Trodion Postna	1 druku lwowskiego	1	1 lwowskiego druku	2 druku lwowskiego
inne	-	1	1	5
suma	13	19	17	34

Źródło: ЦДІА, f. 201, op. 4, sp. 613, k. 64 v, 169 v, 300 v, 478.

Opisy wizytacyjne powyższych monasterów bazylikańskich ukazywały obraz skromnych warunków życia zakonników, charakterystycznych dla monasterów położonych na ziemiach koronnych Rzeczypospolitej, nie pozwalających na powiększenie konwentów do wymaganych przepisami ośmiu osób. Profesi w tych placówkach koncentrowali się głównie na

prowadzeniu gospodarstwa klasztornego, stylem życia nie różniąc się zbytnio od chłopskich sąsiadów. Taka sytuacja nie sprzyjała realizowaniu przepisów życia monastycznego, określonych regułą i konstytucjami zakonnymi. Stało się to bezpośrednią przyczyną likwidacji tych monasterów lub też połączenia z większym ośrodkiem klasztornym położonym w sąsiedztwie.

1. Przekazy źródłowe informowały o funkcjonowaniu monasteru w Kryłosie i okolicach już w XII w. Zob. А. Пекар, Доба занепаду українського чернецтва // Нарис історії Василянського Чину святого Йосафата. – Рим, 1992. – С. 80. О monasterach położonych na terenie ziemi halickiej pisano dotąd dość rzadko. Wśród prac im poświęconych należy wskazać spis klasztorów z terenu eparchii stanisławowskiej autorstwa o. Romana Łukania. Лукань Р. Василянські монастирі в станиславівській епархії / Р. Лукань. – Львів, 1935. – С. 3–16. О monasterze w Czortkowie traktował tekst Коструба Т. Неіснуючий монастир оо. Василян у Чорткові / Т. Коструба // Записки Чина св. Василя Великого. – 1932. – Т. IV. – Вип. 1–2. – С. 171–179. Stosunkowo najwięcej publikacji dotyczy monasteru w Buczaczu. Zob. Стоцький Я. Монастир Отців Василян Чесного Хреста Господнього в Бучачі (1712–1996 рр.) / Я. Стоцький. – Львів, 1997. Lorens В. “Diarium actorum Colegij Buczacensis” як джерело відомостей про діяльність василянської колегії в Бучачі в другій половині XVIII століття / В. Lorens // Історія релігій в Україні. – 2013. – Кн. I. – С. 248–257.
2. Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника. Відділ рукописів (ЛННБ), f. 141, op. 1, sp. 307, s. 9–12.
3. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), f. 684, op. 1, sp. 3005, k. 3–7 v; f. 146, op. 84, sp. 2064, k. 74–76 v. Akt fundacji został podpisany w Tartakowie 14 VIII 1771 r. Według historyków bazylikańskich prawosławny monaster w Strusowie funkcjonował już w XVII w., jednak najpewniej podupadł i przestał istnieć, gdyż w I połowie XVIII w. nie był uwzględniany w spisach monasterów. Ваврик М. Нарис розвитку і стану василянського чина XVII–XX ст. Топографічно-статистична розвідка / М. Ваврик. – Рим, 1979. – С. 205.
4. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (dal cyt. BOss.). Dział rękopisów, aks. 62/89 – Acta Scholarum Buczacensium a primo Lapide Erectarum... 1754, bns.
5. Ваврик М. Нарис розвитку... – С. 177–178.
6. Шематисмъ монастырей Чина св. Василя В. въ Галиціи на годъ 1859. – Львовъ, 1859. – С. 7–10.
7. ЦДІАЛ України, f. 201, op. 4, sp. 613. Протоколи візитацій василянських монастирів Львівської, Перемишльської, Холмської та ін. епархій, passim.
8. Тамже, k. 63.
9. Тамже, k. 167–172.
10. Тамже, k. 299–302.
11. Тамже, k. 477–479 v.
12. Тамже, k. 63.
13. Тамже, k. 167.
14. Тамже, k. 477.
15. Ваврик М. Нарис розвитку... – С. 199.
16. ЦДІАЛ України, f. 201, op. 4, sp. 613, k. 63, 493.
17. Тамже, k. 299.
18. Тамже, k. 493.
19. Тамже, k. 516 v, 517 v–519. W październiku 1764 r. prowincjał Jozafat Siedlecki wystąpił do Stolicy Apostolskiej o zachowanie m. in. monasteru w Horodence jako misji położonej w pobliżu prawosławnego Skitu Maniawskiego, jednak wcześniej klasztor został zlikwidowany. Supplicationes Ecclesiae Unitae Ucrainae et Bielarusjae / ed. A. G. Welykyj. – Romae, 1765. – Vol. III :

- 1741–1769. – S. 229–235. Być może próbą uratowania monasteru w Horodence była fundacja starosty kaniowskiego Mikołaja Potockiego z 1764 r. polegająca na ustanowieniu w tym mieście konwiktu dla sześciu unickich księży diecezjalnych. Zob. Z. Zielińska, Potocki Mikołaj Bazyli, hr. Pilawa // Polski słownik biograficzny. – T. XXVIII. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk ; Łódź, 1984–1985. – S. 114.
20. ЦДІАЛ України, ф. 201, оп. 4, сп. 613, к. 19.
21. Ваврик М. Нарис розвитку... – С. 177. Według M. Kossaka Pitrycz w 1783 r. przyłączono do Zawałowa, i wraz z tamtym dziesięć lat później monaster pitrycki zlikwidowano, a jego budynki sprzedano w 1799 r. Michałowi Zajączkowskiemu. Косак М. Монастирі Галичини / М. Косак // Лавра. – 1999. – № 9. – С. 53.
22. ЦДІАЛ України, ф. 201, оп. 4, сп. 613, к. 477.
23. Тамże, к. 32 v.
24. ЛННБ, ф. 3, сп. 613, к. 12 v.
25. *Catalogus Monasteriorum et Personarum Provinciae Protectionis B. V. Mariae Ordinis S. Basilii Magni Anni 1754* // М. М. Ваврик. Нарис розвитку... – С. 108, 118, 120.
26. ЦДІАЛ України, ф. 201, оп. 4, сп. 613, к. 64 v–65, 493.
27. Тамże, к. 299.
28. Тамże.
29. Тамże, к. 168–168 v.
30. Тамże, к. 478–478 v.
31. Тамże, к. 301.
32. Тамże, к. 517 v–518.
33. Тамże, к. 65 v–66.
34. Тамże, к. 299.
35. Тамże, к. 168–168 v.
36. Тамże, к. 478–478 v.
37. Тамże, к. 65 v, 171–171 v, 478 v.
38. ЛННБ, ф. 3, сп. 137, к. 95 v. Kwotę 300 złp na roczne utrzymanie zakonnika wymieniał wikary prowincji koronnej Innocenty Matkowski w liście do starosty mostowskiego Adama Józefa Mniszka, który rozważał ustanowienie fundacji dla monasteru w Domaszowie.
39. ЦДІАЛ України, ф. 201, оп. 4, сп. 613, к. 63, 492 v.
40. Тамże, к. 65 v. Dzień orania przeliczyć można na areal wielkości ok. 0,6 ha. Według A. W. Serczyka (*Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim w drugiej połowie XVIII wieku*. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1965. – S. 64) dzień orania na Podolu przeliczano jako sznur gruntu, co równało się prawie morgowi roli (0,58 ha).
41. ЦДІАЛ України, ф. 201, оп. 4, сп. 613, к. 299 v, 302.
42. Тамże, к. 171 v.
43. Тамże, к. 172.
44. Тамże, к. 167 v–168.
45. Тамże, к. 478 v–479.
46. Тамże, к. 479 v.
47. Національний музей ім. Митрополита Андрея Шептицького у Львові (НМЛ), ф. Рукописи латинські, сп. 16, к. 533 v–534.
48. ЦДІАЛ України, ф. 201, оп. 4, сп. 613, к. 299.
49. Тамże, к. 63 v.
50. Тамże, к. 26, 168.
51. Тамże, к. 477–477 v.
52. Wereda D. Wpływ zakonu bazylianów na procesy polonizacji Kresów Wschodnich / D. Wereda // *Kultura narodowa i Kościół katolicki w tysiącleciu państwa polskiego* / [pod red. W. Wazniewskiego]. – Siedlce, 2003. – S. 215–216. Kowalczyk J. Latynizacja i okcydentalizacja architektury greckokatolickiej w XVIII wieku / J. Kowalczyk // *Biuletyn Historii Sztuki*. – 1980. – R. 42. – № 3–4. – S. 347.
53. ЦДІАЛ України, ф. 201, оп. 4, сп. 613, к. 63 v, 493 v.

Запровадження християнства в Україні-Руси та країнах Карпатського регіону

54. Тамże, k. 300.
55. Тамże, k. 169.
56. Тамże, k. 477 v.
57. Synod prowincjalny ruski w mieście Zamoyściu Roku 1720 odprawiony. – Wilno, 1785. – S. 67.
Duch O. Wyposażenie cerkwi żeńskich monasterów unickich diecezji chełmskiej w XVIII w. /
O. Duch // Do piękna nadprzyrodzonego. Sesja naukowa na temat rozwoju sztuki sakralnej od
X do XX wieku na terenie dawnych diecezji chełmskich Kościoła rzymskokatolickiego, prawos-
ławnego, greckokatolickiego. – T. 1. – Chełm, 2003. – S. 197–198.
58. ЦДІАЛ України, ф. 201, оп. 4, сп. 613, к. 64, 169, 300 v, 478.
59. Тамże, к. 64 v, 169 v, 300 v, 478.